

ACTIVISME EN POLITIEKE WAARDEN 1974-1985

Felix Heunks

In een onderzoek naar veranderingen in de Nederlandse politieke cultuur, worden survey-gegevens uit 1974, 1979 en 1985 vergeleken. Zoals op grond van economische recessie en verhard politieke klimaat werd verwacht, is het postmaterialisme vooral bij jongeren minder populair geworden. Echter, een linkse oriëntatie en onconventioneel politiek gedrag hebben zich na 1979 meer dan hersteld. Postmaterialisme bleef na 1979 wél, maar een linkse oriëntatie niet samenhangen met nieuw-linkse kenmerken, zoals politiek zelfvertrouwen. Beide hangen geleidelijk meer samen met oud-linkse kenmerken zoals politiek wantrouwen. In alle drie jaren zijn drie vergelijkbare mobilisatiestructuren waarneembaar. Die van conventionele mobilisatie verengt echter geleidelijk wat tot partijmachinerie. Tegelijkertijd wordt het élan overgenomen door het autonoom democratisch burgerschap. In de onconventionele mobilisatie verschuift de nadruk van postmaterialisme naar politieke ontevredenheid. Deze tendenzen zijn te interpreteren als uitholling van oude structuren, liberalisering en maatschappelijke tweedeling. Het moderniseringsproces zette wel door, maar interacteerde met het hardere maatschappelijk klimaat.

1. Inleiding

In 1979 is door het Sociologisch Instituut te Nijmegen een onderzoek ingesteld naar de structuren van levensbeschouwing en waardenoriëntatie in Nederland, en de samenhang daarvan met houdingen en gedragingen, tegen de achtergrond van moderniseringsprocessen (Felling, e.a., 1983).

Kenmerkend voor de westerse moderniseringsprocessen zijn een toenemende sociale differentiatie en culturele rationalisering (Adriaansens en Zijderveld, 1981: 13; Inkeles, 1983: 33), tot uitdrukking komend in pluriformiteit en individuele autonomie. Deze leiden tot een afbrokkeling van de zogenaamde burgermaatschappij, waarin een overzichtelijke sociale structuur zorgde voor orde en zekerheid. Deze maatschappij was weliswaar zelf mede gebaseerd op individuele vrijheid maar daarnaast onder meer op gemeenschapszin (Löwenthal, 1979: 11-12). Dit getemperd individualisme vinden we ook terug in de "civic culture", onderscheiden door Almond en Verba (zie ook Daemen, 1983: 81).

De burgermaatschappij is te beschouwen als een belangrijke fase in de modernisering. Naarmate deze voortschrijdt ontstaat echter ruimte voor een "postburgerlijke" samenleving met een nog sterkere nadruk op keuzevrijheid, zowel in sociale bindingen als in opvattingen.

Het Nijmeegse onderzoek leidde tot de conclusie dat deze moderniseringsprocessen nog niet ver gevorderd zijn. Bolwerken van burgerlijkheid zijn weliswaar niet meer te vinden, anderzijds is er echter ook nog nauwelijks sprake van een afscheid van het burgerlijk waardenpatroon. De moderniseringstheorie wordt slechts half gesteund maar er is al wel een pluriformiteit in waardenoriëntaties (Felling, e.a., 1983: 195-202). Ook het Europese waardenonderzoek toont aan dat een burgercultuur ("civic culture") in ons land nog van betekenis is, terwijl de modernisering hier toch zowel cultureel als sociaal-structureel betrekkelijk ver is voortgeschreden (Halman, e.a., 1987: 117,251).

Inzoverre een en ander kan worden gezien als een overgangssituatie, is het van belang de sociaal-culturele ontwikkeling in ons land verder te volgen. Bovendien is het gewenst het onderzoek daarnaar te verbreden en te verfijnen. Dit heeft geleid

tot een nieuw onderzoek in 1985 (het "Socon" project) waarin de opvattingen en gedragingen op vele gebieden ieder een eigen plaats kregen. Het navolgende verslag betreft het onderzoeks-gedeelte dat betrekking heeft op de politieke cultuur.

Op het terrein van politieke opvattingen en gedragingen is in Nederland reeds veel onderzoek verricht, zodat enige vergelijking in de tijd hier mogelijk is. We zullen met name gebruik maken van het onderzoek dat sinds 1974 is verricht in het kader van de "Political Action" studie (zie onder meer Barnes, Kaase et al., 1979), waarin veel aandacht wordt gegeven aan onconventioneel politiek gedrag en aan postmaterialistische waarden. In feite zijn een aantal onderzoeksinstrumenten van deze studie overgenomen in de "Socon" studie waarvan hier verslag wordt gedaan.

2. Theoretische uitgangspunten

Omstreeks het midden van de jaren zestig begon het politiek gedrag in ons land te veranderen. De eensgezindheid na de oorlog en de voorspoedige wederopbouw en welvaartsgroei daarna hadden er toe geleid dat de politiek vrij harmonieus verliep. Alleen de toppen van de zuilen en van de sociale partners waren betrokken bij het bezweren van de bestaande tegenstellingen.

Enerzijds gaf dit voeding aan mogelijkheden tot vervreemding van de burger ten opzichte van de politiek en anderzijds groeiden er onderhuids tegenstellingen waarvan de Boerenpartij het eerste teken was (Heunks, 1973). Uit onderzoek bleek ook dat alternatief politiek gedrag vooral voorkwam bij degenen die juist niet vervreemd zijn van de politiek, maar door hun uitdagend gedrag trachtten alternatieve belangen op de politieke agenda te krijgen (Heunks, 1979: 76).

Ter verklaring van de golf van protestgedrag in de tweede helft van de jaren zestig en de sociaal-culturele veranderingen in het algemeen, formuleerde Inglehart zijn hypothese van de "Silent Revolution" (Inglehart, 1977). Hij werd daarbij geïnspireerd door de idee van Maslov omtrent de hiërarchie van waarden. Deze idee is dat men pas na de bevrediging van materiële behoeften (door de welvaart) de kans krijgt om ook niet-materiële behoeften te bevredigen. Anders gezegd, men kent de hoogste waarde toe aan zaken die schaars zijn.

Deze schaarstehypothese (in de economie is dit de eerste wet van Gossen) combineerde Inglehart met de socialisatiehypothese volgens welke iemands waarden de omstandigheden weerspiegelen waarin men is opgegroeid. Aldus zullen jongeren die geen armoede, oorlog en onrust hebben meegemaakt het hoogste belang toekennen aan niet-materiële zaken, en de vervulling van economische en fysieke behoeften als vanzelfsprekend aannemen.

Door het opgroeien van steeds weer nieuwe generaties in een situatie van welvaart stijgt het aantal postmaterialisten voortdurend. Daardoor veranderen volgens Inglehart de aard van de politieke strijdpunten, de steun aan allerlei instellingen, de sociale basis van politieke conflicten en de vormen van politieke participatie. Op individueel niveau nemen ook de politieke kennis en vaardigheden toe. Daarvoor lijken vooral het gestegen niveau van opleiding en de verspreiding van massamedia van belang te zijn (Inglehart, 1977; van Deth, 1984; Barnes, Kaase et al., 1979: 27-56).

Kaase en Marsh belichtten Inglehart's theorie onder meer als een variant van de moderniseringstheorie. Het ontstaan van nieuwe postmaterialistische belangen versterkt het diversificatieproces in de westerse cultuur. De politieke partijen worden daardoor steeds minder eenduidige belangenvertegenwoordigers en zijn steeds meer aangewezen op diffuse, algemene steun vanuit de bevolking, terwijl de burgers die bijzondere belangen behartigd willen zien meer geneigd zullen zijn om buiten de partijen om hiervoor iets te organiseren. Protestacties zijn veel meer te zien als een aanvulling op de bestaande invloedskanalen dan als een wanhopig gebaar (Barnes, Kaase, et al., 1979: 27-56; Heunks, 1984: 105-108).

Zowel de omvang als de aard van politieke participatie veranderen dus in een proces van modernisering. Ook de specifieke hypothesen van Inglehart betreffende een zich ontwikkelend postmaterialisme leiden tot meer en andere politieke participatie. Zo stelt hij dat postmaterialisten voor allerlei zaken interesse kunnen hebben, waaronder ook de politiek. Daardoor wordt de politieke participatie bevorderd.

Verweven met de theorie van Inglehart zijn voorts de toename van opleiding en politieke kennis en vaardigheden. Daardoor is het gemakkelijker geworden om ook als individuele burger aan de politiek deel te nemen. Bovendien weet men daardoor een ruimere

keus te maken uit de beschikbare middelen van politieke participatie. Voor postmaterialisten geldt dan nog in het bijzonder dat zij voorkeur zullen hebben voor die participatiemogelijkheden waarin zelfontplooiing alle kansen krijgt (van Deth, 1984: 199). Zij zullen daardoor ook gemakkelijker kiezen voor onconventionele vormen van participatie.

Zowel onconventioneel politiek gedrag (protestacties) als postmaterialisme worden dus gezien als elementen van een moderniseringsproces (hoewel postmaterialisme in sommige opzichten ook een reactie is op moderniseringsprocessen, zie Heunks, 1988). Van beide zijn ook sinds 1974 steeds op dezelfde manier metingen verricht. We zullen ze daarom centraal stellen in ons onderzoek van veranderingen in de politieke cultuur sindsdien. Ter vergelijking zal daarbij ook aandacht worden gegeven aan oudere indicatoren van politieke cultuur, met name aan de links-rechts oriëntatie en aan conventioneel politiek gedrag. Met betrekking tot een en ander zullen we nu eerst trachten te beredeneren welke ontwikkelingslijnen we sinds 1974 zouden mogen verwachten.

3. Verwachte ontwikkeling van activisme en politieke waarden

Moderniseringsprocessen, tot uiting komend in toenemende pluriformiteit en individuele vrijheid in opvattingen en sociale bindingen, lijken ongestoord verder te gaan. Zo is door de protestgolf van de jaren zestig menige instelling gedemocratiseerd en is in ieder geval een klimaat ontstaan waarin inspraak normaal wordt gevonden. Bovendien is de ontzuiling in de afgelopen decennia doorgestaan en zijn op allerlei terreinen alternatieve organisaties en sociale vormen ontstaan. Door dit alles neemt de pluriformiteit toe. Het ziet er echter naar uit dat postmaterialisme en protestgedrag als stimulerende elementen in moderniseringsprocessen inmiddels een bescheidener rol hebben gekregen.

Het postmaterialisme heeft in zijn verdere ontwikkeling sterke weerstanden ondervonden. In de eerste plaats hebben we een zich langzaam versterkende economische crisis gekend, met vooral in de jaren tachtig een daling van de koopkracht voor grote delen van de bevolking, een sterk toegenomen werkloosheid en ingrijpende versoberingen van de verzorgingsstaat, slechts gecompenseerd door sterk verminderende inflatie. Het is daardoor

waarschijnlijk dat bij grote delen van de bevolking de geneigdheid tot postmaterialisme is verminderd. Vooral jongeren zullen volgens de socialisatiehypothese gemakkelijk tot materialisme geneigd zijn onder invloed van ongunstige materiële omstandigheden. En juist zij hebben de laatste jaren te lijden gehad van werkloosheid en verminderde inkomsten.

Ook het politiek activisme is mogelijk afgeremd door de recessie. De stagnerende economie kon gaandeweg een verlamdende angst voor een verdere crisis teweegbrengen, waardoor velerlei activiteit ineenschrompelt (Ellemers, 1979: 440). Anderzijds zouden de inmiddels effectief gebleken actiemiddelen nu ook ingezet kunnen worden voor meer materiële doeleinden zoals het verhinderen van dreigend ontslag.

De effectiviteit van activisme lijkt echter indirect ook verminderd als gevolg van het economisch getij. Sinds een jaar of tien is als gevolg van de recessie de positie van de overheid veranderd. Niet meer het uitdelen van materiële en immateriële rechten staat centraal, maar het bewaken van de kas en van de orde. Tegen de achtergrond van de bereikte welvaart en democratisering, kon de recessie gemakkelijk als motief gelden om tot een strenger regime te komen. De toegankelijkheid van de overheid kon daardoor sterk afnemen, getuige ook het onaantastbare regeerackoord.

Velen zullen dit gelaten aanvaarden, of dit anders wel leren uit het vruchteloze demonstreren tegen kernwapens of de zogenaamde inspraak inzake kernenergie. Anderen echter, die het meest te lijden hebben van deze uitvloeisels van de economische recessie, kunnen de neiging krijgen om dan maar hun eigen weg te gaan. Zij kunnen daarbij hun toevlucht nemen tot het kleinschalig alternatief en meer in het algemeen tot autonoom handelen, desnoods in conflict met regels en autoriteiten.

Over het geheel genomen mogen we daarom een vermindering verwachten van de onconventionele vormen van politieke participatie. Met uitzondering wellicht van de meer agressieve vormen daarvan, zoals het aanbrengen van materiële schade en het toepassen van persoonlijk geweld, als uiting van een toegenomen autonome opstelling.

Tenslotte nog een enkel woord over de meer gevestigde politieke waarden en participatievormen. De conventionele vormen van participatie zoals het bijwonen van politieke vergaderingen, zijn

in tegenstelling tot demonstraties en dergelijke reeds zolang geaccepteerd en meestal ook geïnstitutionaliseerd, dat ze weinig gevoelig zijn voor de "verlammeende werking" van een ongunstig getij. Enige vermindering sinds 1974 ook van deze politieke participatie ligt echter wel in de rede.

Op het gebied van de conventionele politieke waarden kunnen we enige afname verwachten van een linkse oriëntatie ten gunste van een rechtse oriëntatie, omdat er voor linkse idealen weinig ruimte is tijdens een recessie. Doch ook hier verwachten we slechts een beperkte vermindering omdat linkse en rechtse oriëntaties door hun verwevenheid met het partijstelsel stabieler kunnen zijn.

Samenvattend verwachten we vanaf 1974 op grond van de geschetste ontwikkelingen:

1. een verminderd gebruik van onconventionele middelen van politieke participatie.
2. een geringe vermindering van conventionele vormen van politieke participatie.
3. een verminderd postmaterialisme, vooral bij jongeren.
4. een geringe vermindering van een linkse oriëntatie.

4. Veranderingen in activisme en politieke waarden

In het "Political Action" onderzoek van 1974 en 1979 en in het "Socon" onderzoek van 1985 is informatie verzameld over vele vormen van politieke activiteit. In tabel 1 vermelden we de percentages deelnemers aan elk van die activiteiten, van de bevolking van 18 tot en met 70 jaar (1).

Zoals we reeds elders concludeerden (Heunks, 1983: 161) voltrok zich tussen 1974 en 1979 een proces van voorzichtige matiging ten aanzien van vrijwel alle soorten van activiteit. Tussen 1979 en 1985 werd die matiging in de meeste gevallen weer ongedaan gemaakt. Dit zou kunnen betekenen dat na 1979 de veronderstelde "verlammeende werking" van een dreigende economische crisis is gecompenseerd door een reactie op de voelbare gevolgen van de recessie.

Sommige conventionele activiteiten herstelden zich echter niet, namelijk het als vrijwilliger werken voor een partij en het geven van een stemadvies (anderen overtuigen). Het samen met

Tabel 1: Deelnemers aan vormen van politieke activiteit (%)

	1974	1979	1985
<u>conventioneel</u>			
stemmen voor Tweede Kamer	78	89	91
lezen over politiek	85	84	89
praten over politiek	80	79	86
plaatselijke samenwerking	35	29	25
contact met politici	28	23	27
anderen overtuigen	23	18	18
politieke bijeenkomst	16	13	17
werken voor partij	10	7	7
<u>onconventioneel</u>			
demonstratie	7	7	15
boycot-actie	6	4	5
betaling weigeren	4	2	5
blokkeren verkeer	2	1	2
bezetting gebouw	1	1	2
wilde staking	1	1	1
beschadiging eigendom	1	0	1
persoonlijk geweld	1	0	1
N: 1201		806	1799

anderen proberen een plaatselijk probleem op te lossen ging zelfs nog verder achteruit. Andere vormen van conventionele participatie stegen in populariteit, wellicht als gevolg van een toegenomen gemiddeld niveau van opleiding. Dit betreft het lezen en praten over politiek en het bezoeken van politieke vergaderingen en bijeenkomsten.

Het gebruik van onconventionele middelen van participatie is over de gehele linie weer toegenomen tot het niveau van 1974 of nog hoger. Vooral het demonstreren is toegenomen, hetgeen ook wordt geconstateerd in het "Continu-onderzoek" van januari 1985 (Kriesi en Castenmiller, 1987: 66) en in het "Nederlands Kiezers Onderzoek" van 1986 (Holsteyn, e.a., 1987: 17). Waarschijnlijk spelen daar de grote demonstraties tegen kernwapens in de laatste jaren een rol bij. In elk geval is de onconventionele participatie niet verminderd door een ongunstig getij. Wellicht hebben we zelfs te maken met een tijdelijke opleving van dit activisme als eerste reactie op de verharding van het politieke klimaat, die echter weer kan verdwijnen wanneer het effect van dit activisme blijkt uit te blijven. De voorgenomen meting omstreeks 1990 zal dit leren.

De in het voorgaande geopperde mogelijkheid dat met name jongeren hun toevlucht zouden nemen tot de meer agressieve midde-

len, wordt niet door de feiten ondersteund. Weliswaar neemt activisme af op hogere leeftijd, maar dat geldt voor vrijwel alle onconventionele actiemiddelen en voor alle drie de onderzoeken.

Om zicht te krijgen op eventueel autonoom handelen in strijd met regels en autoriteiten, en de al dan niet agressieve wijze van oplossen van dergelijke conflicten, is in de "Socon" enquête gevraagd naar moeilijkheden met autoriteiten. Inderdaad bleek bijna een kwart van de ondervraagden die wel eens te hebben, wanneer men iets wilde bereiken of organiseren. Bijna iedereen loste die moeilijkheden op door overleg met de autoriteiten. Slechts in vijf procent van de gevallen ging men toch zijn eigen gang. Leeftijd is voor een en ander niet bepalend, al komen deze problemen en dit autonoom optreden iets meer voor tussen 22 en 40 jaar dan bij jongeren en ouderen.

We zullen nu nagaan in hoeverre de populariteit van postmaterialistische waarden en van een linkse oriëntatie is verminderd tussen 1974 en 1985. Voor de meting van postmaterialisme is aan de respondenten gevraagd om politieke doelstellingen te rangschikken naar belangrijkheid. Achtereenvolgens vier doelstellingen in onderlinge volgorde en daarna nog eens acht doelstellingen in onderlinge volgorde. Een eenvoudige manier om te zien hoe belangrijk men elk der twaalf items vindt, bestaat in het vergelijken van de percentages respondenten die deze items bovenaan zetten. Bij de groep van vier items gaat het dan om het percentage respondenten dat aan een item de eerste voorkeur geeft en bij de groep van acht items om de eerste of tweede voorkeur. Tabel 2 toont deze percentages.

Misdaadbestrijding blijft de meest populaire politieke doelstelling, gevolgd door het handhaven van de orde. Zowel economische groei als een stabiele economie zijn belangrijker geworden. Alle items die met geld of openbare orde te maken hebben, scoren in 1985 hoger dan in 1979, behalve de inflatiebestrijding die nu eenmaal succes heeft gehad.

Op het postmaterialistische front verliezen de meeste items aan prioriteit, terwijl geen enkel item veel terrein wint. De twee belangrijkste postmaterialistische doeleinden blijven vrijheid van meningsuiting en een vriendelijker samenleving. Items die de persoonlijke leef sfeer raken, doen het nog steeds goed, maar inspraak telt niet meer zo.

Tabel 2: Voorkeuren voor politieke doelstellingen (%)

	1974	1979	1985
<u>eerste voorkeur uit vier items:</u>			
orde handhaven in ons land (mat.)	34	40	42
prijsstijgingen tegengaan (m)	26	15	11
politieke inspraak (postmat.)	16	15	15
vrijheid van meningsuiting (p)	24	30	32
<u>eerste of tweede uit acht items:</u>			
economische groei (mat.)	14	12	25
sterk leger (m)	5	3	4
stabiele economie (m)	31	38	47
misdaadbestrijding (m)	48	46	48
inspraak werk en woonplaats (postmat.)	34	29	21
steden en platteland verfraaien (p)	13	7	5
vriendelijker samenleving (p)	29	41	34
ideeën belangrijker dan geld (p)	26	24	16
	N: 1201	806	1799

Een en ander wordt weerspiegeld door de scores op de index voor postmaterialisme (2). Het materialisme blijkt daarbij flink terrein te winnen. Ter vergelijking vermelden we ook de scores op de links-rechts schaal.

Tabel 3: Postmaterialisme en links-rechts schaal (vert. %)

<u>(Post-)materialisme</u>	scores	1974	1979	1985
Materialist	1 - 3	19	16	27
Semi-materialist	4 - 5	31	35	34
Semi-postmaterialist	6 - 7	29	29	23
Postmaterialist	8 -10	21	20	16
	N: 1132	730	1754	
<u>Links-rechts schaal</u>	scores			
Extreem links	1 - 3	22	22	23
Gematigd links	4 - 5	27	23	30
Gematigd rechts	6 - 7	28	30	27
Extreem rechts	8 -10	22	25	20
	N: 1020	649	1656	

Tabel 3 laat een duidelijke toename van materialisme zien tussen 1979 en 1985, terwijl in de vijf jaar daarvoor nauwelijks enige verandering optrad. Dit is conform onze verwachtingen in verband met de langzaam versterkende economische crisis.

Hier blijkt opnieuw (3) dat de materiële en mentale effecten van deze crisis pas in de jaren tachtig merkbaar werden.

We hebben voorts als onze verwachting uitgesproken dat ook het percentage respondenten met een linkse oriëntatie zou afnemen omdat er voor linkse idealen weinig ruimte is tijdens een recessie. Die afname zou echter slechts gering zijn omdat deze meer gevestigde politieke waarde, die bovendien verstrengeld is met de politieke partijen, minder gemakkelijk verandert. In feite blijkt echter dat na een aanvankelijke vermindering van de linkse oriëntatie, deze juist in de jaren tachtig weer toeneemt. We kunnen dit achteraf slechts toeschrijven aan dezelfde economische crisis. Utopisch links moge dan kwijnen onder een economische crisis, tezelfdertijd kan links een toevlucht zijn voor gedepriiveerden.

Tenslotte luidde onze verwachting dat vooral bij jongeren sprake zou zijn van toenemend materialisme, omdat volgens de socialisatiehypothese van Inglehart juist jongeren hun waardenoriëntaties nog gemakkelijk kunnen aanpassen aan de omstandigheden. Tabel 4 geeft ons de informatie om te zien in hoeverre dit juist is. In deze tabel zijn de leeftijdsgroepen zodanig gekozen dat ze overeenstemmen met de intervallen van ongeveer zes jaar tussen de drie onderzoeken (gehouden in april 1974, november 1979 en november 1985). Daardoor kunnen zowel cohort- als leeftijdeffecten zichtbaar worden. Bovendien zijn de intervallen gelijk aan die welke eerder door van Deth (1983: 43-44) zijn gehanteerd. Omdat in het derde onderzoek (1985) alleen personen tussen 18 en 70 jaar werden ondervraagd, bestrijkt de jongste groep slechts vier jaar, terwijl de groep van 70 jaar of ouder ontbreekt.

De tabel toont in de eerste plaats in de totaalregel de periode-effecten, voornamelijk bestaande uit een toename van materialisten tussen 1979 en 1985 en een afname van (semi)postmaterialisten in die periode. Er zijn ook aanwijzingen voor leeftijdeffecten. Zo daalt het percentage postmaterialisten in elk der drie onderzoeken op oudere leeftijd en is het percentage materialisten steeds het laagst op jongere leeftijd. Jongeren verkeren als zodanig kennelijk vaak in omstandigheden dat de economie en de maatschappelijke orde hen weinig interesseren, terwijl ouderen vanwege hun leeftijd begrijpelijkerwijs vaak niet zo veel geven om zaken als inspraak.

Tabel 4: Postmaterialisme en leeftijd (%)

Leeftijd	Materialist			Semi-mater.			Semi-postm.			Postmater.		
	'74	'79	'85	'74	'79	'85	'74	'79	'85	'74	'79	'85
18-21	8	10	15	28	22	35	32	38	33	32	30	17
22-27	13	7	22	31	36	35	30	33	23	26	24	20
28-33	13	17	20	31	33	36	29	19	26	27	31	18
34-39	19	18	24	26	35	35	31	27	22	24	20	19
40-45	25	17	27	39	30	31	21	36	20	15	17	22
46-51	23	18	30	41	38	33	25	28	25	11	16	12
52-57	30	19	35	26	37	35	27	30	17	17	14	13
58-63	24	20	35	32	48	34	30	19	22	14	13	9
64-69	19	28	47	38	40	22	32	19	23	11	13	8
Totaal	19	16	27	31	35	34	29	29	23	21	20	16

Tenslotte zijn er ook aanwijzingen voor cohorteffecten, oftewel gevolgen van het feit dat mensen van een bepaalde leeftijd eenzelfde maatschappelijke ontwikkeling hebben meegemaakt in dezelfde levensfasen. Een verschil in cohort-effect lijkt aanwijsbaar rond de leeftijdsgrens van 40 jaar in 1974. De ouderen (geboren voor 1935) waren toen voor ongeveer 60 % materialist of semi-materialist. Zij die toen jonger dan 40 jaar waren, waren echter slechts voor ruim 40 % (semi)materialist. Het omgekeerde verschijnsel doet zich uiteraard voor bij de (semi)postmaterialisten.

Dit verschil nu vinden we ongeveer terug in de latere onderzoeksjaren, waarin het cohort dat geboren is na 1935 zich inmiddels een leeftijdsgroep verder uitstrekt. In 1979 vinden we iets van de breuklijn terug bij 45 jaar, terwijl in 1985 de percentages (semi)materialisten juist nogal verschillen bij de grens van 51 jaar. Men ziet aldus een bepaalde generatie zijn (post)materialisme meenemen in de loop van een decennium, in-tussen wel enigszins aangetast, c.q. versterkt door het periode-effect en weldra ook door een leeftijdeffect.

Er is echter nog een ander cohort-effect, waarnaar we eigenlijk op zoek waren. Er is gesteld dat jongeren gemakkelijk tot materialisme geneigd zullen zijn onder invloed van ongunstige materiële omstandigheden, net zo goed als zij gemakkelijk tot postmaterialisme geneigd zullen zijn indien zij geen slechte tijden meemaken tijdens hun socialisatieperiode. Het effect van dit laatste hebben we zojuist gezien. Zij die geboren waren na

1935, waren tieners na de oorlog, met als gevolg dat zij zich daarna wat meer dan ouderen postmaterialistisch hebben ingesteld hetgeen nu nog merkbaar lijkt te zijn.

Zo zijn ook degenen die na 1965 zijn geboren, tiener geworden na 1975 toen de welvaart en voorspoed juist begon te verminderen. In dat licht is het begrijpelijk dat de leeftijdsgroep van 18-21 jaar in 1985 weinig postmaterialisten telt, namelijk 17 procent in vergelijking met de 26 procent die we mochten verwachten op grond van de periode-effecten in de totaalregel van de tabel en de leeftijdeffecten boven in de twee postmaterialisme-kolommen van 1974 en 1979.

Analoog aan de generatie die geboren is tussen 1935 en 1960 en zijn tienerjaren beleefde in tijden van voorspoed, met als gevolg een aanwijsbaar grotere mate van postmaterialisme dan ouderen, lijkt er nu dus ook een cohort te zijn, geboren na 1965, dat zijn tienerjaren beleefde in tijden van een (opkomende) recessie en nu opvallend weinig postmaterialisten telt.

Daarom concluderen we voorzichtig dat onze verwachting van een vooral bij jongeren verminderd postmaterialisme door de feiten wordt ondersteund. Herhaling van dit onderzoek is echter gewenst omdat deze vermindering van postmaterialisme bij jongeren nog niet tot uitdrukking komt in een groter percentage materialisten onder hen.

5. Achtergronden van politieke participatie

In deze paragraaf gaat het om de vraag welk soort mensen politiek actief is en of hun kenmerken stabiel zijn dan wel geleidelijk aan veranderen. Zoals al eerder duidelijk is gemaakt onderscheiden we conventionele en onconventionele vormen van politieke participatie. We zullen hier bovendien het stemmen apart behandelen omdat dit de meest populaire politieke activiteit is en als zodanig geheel andere achtergronden kan hebben dan de meer elitaire vormen van participatie. Omdat de onconventionele vormen vaak een protestkarakter hebben, verwachten we daar ook andere achtergronden dan bij de conventionele.

Alvorens aandacht te geven aan de empirische samenhangen willen we de belangrijkste soorten van achtergronden of verklaringsmodellen samenvatten op basis van eerdere onderzoeken. Vervolgens zullen we trachten enige verwachtingen te formuleren.

Verba, Nie en Kim (1971: 61-63) kwamen na toepassing van het standaard sociaal-economisch model tot de conclusie dat men ook aandacht zou moeten geven aan het "partij-mobilisatie"-model, het "groepsbewustzijn"-model en aan het "persoonlijke relevantie"-model. Alvorens nog andere kandidaten toe te voegen aan deze lijst van modellen, zullen we toelichten wat Verba c.s. met deze modellen bedoelen.

Het standaard sociaal-economisch model verklaart politieke participatie door burgerhoudingen die worden bevorderd door sociaal-economische status. Deze burgerhoudingen betreffen de wil om bij te dragen aan het welzijn van de gemeenschap en bevorderen dus activiteiten gericht op niet-conflictueuze publieke doelstellingen. Goed opgeleide mensen zouden volgens dit model zowel over de materiële positie als over de culturele geneigdheid beschikken die hen in staat stellen deze burgerhoudingen te ontwikkelen. Vaak zullen dit in onze maatschappij mannen zijn.

Het partij-mobilisatie-model ziet de politieke partij als de belangrijkste bron van mobilisatie, onafhankelijk van iemands algemene politieke belangstelling of andere burgerhoudingen. Het aanhangen van, en het zich openstellen voor een politieke partij zou op zichzelf tot participatie in de politiek kunnen leiden, bijvoorbeeld tot stemmen op die partij.

Het groepsbewustzijn-model betreft de mobilisatie door andere groepen dan partijen. Groepsbewustzijn stimuleert daarbij de politieke participatie. Dit proces is gewoonlijk gebaseerd op een gevoel van gezamenlijke deprivatie. Dit kan een compensatie zijn voor de handicap van een geringe sociaal-economische status. Beter gezegd, deze handicap wordt dan omgezet in een mobiliserende factor.

Het model van persoonlijke relevantie veronderstelt dat men participeert in de politiek omdat men bepaalde beleidsmaatregelen van de overheid voor zichzelf zeer relevant acht. Dit model is vooral van belang voor vormen van participatie die zijn gericht op de beïnvloeding van beleidsambtenaren.

Het "Political Action" onderzoek gaf veel aandacht aan enkele andere alternatieven voor het sociaal-economisch model, namelijk "kennis en bekwaamheid", "ontevredenheid" en "waarden". Kennis en bekwaamheid worden daarbij nodig geacht voor een rationele doel-middelen benadering van politieke participatie, vooral om tot een goede keuze uit de beschikbare middelen te komen (Barnes, Kaase, et al., 1979: 46). Het niveau van ideologisch denken en politiek zelfvertrouwen bleken inderdaad goede voorspellers te zijn van conventionele en onconventionele politieke participatie.

Ontevredenheid, reeds door Verba c.s. gezien als een basis voor groepsbewustzijn, was ook als variabele opgenomen in het "Political Action" onderzoek. Hoewel deze daarin niet sterk samenhang met politieke participatie, blijft politieke ontevredenheid vooralsnog de aandacht verdienen.

Waarden, en in het bijzonder postmaterialisme, waren ook opgenomen in "Political Action" om politieke participatie te verklaren, vooral bij gebruik van onconventionele middelen. Men zou zelfs kunnen spreken van een "postmaterialisme"-model, ontworpen door Inglehart, waarin na-oorlogse generaties ten dele vanwege hun bevredigde materiële behoeften, geneigd zijn tot onconventionele politieke activiteiten om ook hun postmaterialistische behoeften te bevredigen. Vanwege hun veranderingsgezindheid zijn postmaterialisten tevens geneigd zich links te noemen, hetgeen de samenhang van een linkse oriëntatie met onconventioneel politiek gedrag versterkt.

Al deze verschillende modellen en groepen van variabelen sluiten elkaar niet uit. Zo functioneert het sociaal-economisch model wellicht mede dankzij mobilisatie via bepaalde institutionele kaders waarmee de burgers verbonden zijn, zoals verenigingen en politieke partijen (Verba c.s., 1972: 20). Dit kan een versterking betekenen van het sociaal-economisch model, met een verdere uitschakeling van de laagste sociale klasse, niet alleen door sociaal-economische positie, maar ook door een ondergeschikte rol in organisaties die worden overheerst door de middenklasse (Mizuchi, 1964). Anderzijds proberen tenminste sommige organisaties zoals vakbonden juist de nadelen van mensen uit de lagere klassen te compenseren.

Zowel het sociaal-economisch model als het groepsbewustzijn-model functioneren mogelijk ten dele vanwege de kennis en be-

kwaamheden die verbonden zijn aan een betere positie of aan groepslidmaatschappen. Tenslotte kan ook het waarden- of Inglehart-model worden gezien als een variant op het sociaal-economisch model, alleen al omdat hierin het niveau van opleiding via bepaalde idealen kan leiden tot politieke activiteit.

Dit alles suggereert een ingewikkeld multi-mobilisatiemodel met verschillende hoofdstromen van politieke participatie, ontspruitend aan bepaalde sociaal-demografische posities, en via bepaalde sociale relaties, capaciteiten, houdingen en waarden uitmondend in bepaalde soorten van politieke activiteit. Zo'n model omvat de meeste van de hiervoor genoemde modellen en zou een leidraad kunnen zijn voor onze analyses. We zullen hier echter niet trachten zo'n gecompliceerd model te ontwerpen. We zullen volstaan met het nagaan van de betekenis van elk van zijn delen voor onze participatievariabelen. Alvorens dat te doen vatten we de op grond van het voorgaande te verwachten relaties nog eens samen:

1. Burgerhoudingen bevorderen vooral conventionele politieke participatie.
2. Partij-oriëntatie bevordert stemgedrag en aanverwante conventionele participatie.
3. Groepsbewustzijn, kennis, bekwaamheden en ontevredenheid bevorderen politieke participatie.
4. Postmaterialisme en linkse oriëntatie bevorderen onconventionele vormen van politieke participatie.

Om het waarheidsgehalte van deze verwachtingen te controleren brengen we de drie soorten van politieke participatie in verband met veertien achtergrondvariabelen. Zoveel mogelijk zijn deze variabelen in de drie onderzoeksjaren op dezelfde wijze geoperationaliseerd. We lopen ze nu voor de duidelijkheid even langs.

Het wel of niet stemmen betreft feitelijk stemgedrag in 1974 en 1979, en voorgenomen stemgedrag in 1985. Conventionele politieke participatie betreft een somscore van het vaak of soms meedoen aan de conventionele activiteiten genoemd in tabel 1 (behalve stemmen). Onconventionele politieke participatie betreft een somscore van het gebruikt hebben of zonodig gebruiken van de zes eerst-genoemde onconventionele actiemiddelen in tabel 1, aangevuld met handtekeningen-acties (in 1974 verzoekschrift) (4).

Als indicatoren van burgerhoudingen worden gebruikt een standaardvraag voor politieke interesse en een schaal voor geloof in de openheid van het politiek systeem, gebaseerd op drie vragen (5).

Partij-oriëntatie wordt gemeten met een standaardvraag naar de mate waarin men aanhanger is van enigerlei politieke partij. Om groepsbewustzijn te meten hanteren we het actief lid zijn van een vereniging en het lid zijn van een vakbond (in 1985 ook een beroepsorganisatie).

Politieke kennis wordt gemeten met een schaal voor het begrijpen van de termen links en rechts in de politiek, met uitzondering van het onderzoek in 1985 waarbij een directe vraag naar politieke kennis is gebruikt. Politieke bekwaamheden worden gemeten met een schaal voor politiek zelfvertrouwen, gebaseerd op twee items (6).

Politieke ontevredenheid is gemeten met een schaal voor politiek wantrouwen (7) en een vraag naar de mate van tevredenheid met de activiteiten van de regering.

Postmaterialisme is gemeten met de standaard-index (8) ontworpen door Inglehart, gebaseerd op prioriteiten voor zes materialistische en vijf postmaterialistische politieke doelstellingen zoals genoemd in tabel 2 (zonder het item "verfraaien van stad en platteland"). Als indicator voor een linkse oriëntatie hanteren we steeds de score op de links-rechts schaal.

Tenslotte hebben we in de analyse meegenomen: een schaal met vijf niveaus van opleiding, de leeftijd verdeeld over negen leeftijdsgroepen van 18 tot en met 70 jaar (zoals genoemd in tabel 4) en de geslachtsvariabele. Opleiding hangt namelijk waarschijnlijk via tal van bovengenoemde variabelen samen met politieke participatie, terwijl jeugdige leeftijd en mannelijk geslacht bekende correlaten zijn van onconventioneel, resp. conventioneel politiek gedrag.

Variabelen met betrekking tot het model van persoonlijke relevantie zijn niet opgenomen. Deze komen alleen voor in het onderzoeksmateriaal van 1979. Over hun samenhang met participatie is afzonderlijk gepubliceerd (Heunks, 1986).

Tabel 5 toont de resultaten van onze analyses. Als maat van samenhang is daarbij gebruikt de tau-b of tau-c, afhankelijk

van het formaat van de betreffende tabel. Indien de tau niet significant is of lager dan .05 wordt deze niet weergegeven.

Burgerhoudingen blijken inderdaad vooral samen te hangen met conventionele politieke participatie. Deze houdingen zouden gebaseerd zijn op sociaal-economische status. We kunnen dat niet aan de hand van deze tabel controleren. Wel blijkt dat behalve de betreffende houdingen (politieke interesse en geloof in de openheid van het politiek systeem) tevens opleiding en geslacht zodanig met conventionele participatie samenhangen dat dit de werking van het sociaal-economisch model aannemelijk maakt.

Ook onze verwachting 2 blijkt met de feiten overeen te stemmen. Partij-oriëntatie hangt samen met het stemmen en met conventionele politieke participatie. Ook de werking van het partij-mobilisatie model wordt daarmee aannemelijk.

Tabel 5: Achtergronden van politieke participatie (tau)

Verklar.variab.	Conventionele participatie			Stemmen voor Tweede Kamer			Onconvention. participatie		
	'74	'79	'85	'74	'79	'85	'74	'79	'85
Polit.interesse	.53	.52	.49	.15	.20	.17	.22	.15	.17
Openh.pol.syst.	.17	.20	.21	.08	.13	.09	-	-	-
Partijaanhanger	.23	.28	.29	.25	.24	.23	.09	.07	.05
Lid vakbond	-	.12	.20	-	.08	.08	-	.08	.09
Act. lid veren.	.23	.18	.16	-	.12	-	.10	.08	-
Polit. kennis	.35	.21	.40	.07	.10	.13	.20	.11	.12
Polit. zelfv.	.21	.19	.23	-.10	-	-	.13	.08	.16
Polit. wantr.	-.08	-	-	-.06	-	-.11	-	-	.20
Ontevr. reger.	.06	.05	.05	-	-	-.05	-	.19	.20
Postmaterial.	.10	.10	.17	-	-	-	.23	.23	.29
Linkse oriënt.	.05	.08	.06	.07	-	-	.27	.29	.28
Opleiding	.26	.26	.23	-	.07	-	.16	.07	.19
Jonge leeftijd	-	-	-	-.29	-.07	-.09	.15	.19	.22
Man	.28	.22	.26	-.05	-	.07	.18	.09	.08
N:	1080	742	1799	1069	674	1670	1062	723	1799

Wat betreft de werking van groepsbewustzijn blijkt de geringe politiek mobiliserende kracht van vakbonden iets toe te nemen, en die van actief lidmaatschap van verenigingen af te nemen. Zij ondersteunen voornamelijk conventionele vormen van politieke participatie.

Politieke kennis en zelfvertrouwen zijn van iets meer betekenis voor politieke participatie, vooral weer voor conventionele vormen daarvan, maar vrijwel niet voor het stemmen. Kennis blijkt wat belangrijker dan zelfvertrouwen.

Het model van politieke ontevredenheid functioneert slechts zeer beperkt, vooral wat betreft politiek wantrouwen. Opvallend is echter dat het geleidelijk van meer betekenis is geworden voor onconventioneel politiek gedrag.

Onze vierde verwachting komt weer wel volledig uit, wanneer we op de tabel afgaan. Postmaterialisme en de daarmee samenhangende linkse oriëntatie bevorderen zeer duidelijk en stabiel het onconventioneel politiek gedrag. Jonge leeftijd lijkt daarbij inderdaad ondersteunend te werken. Postmaterialisme begint nu echter ook voor conventioneel politiek gedrag van belang te worden.

We kunnen concluderen dat al onze verwachtingen min of meer zijn uitgekomen, en dus alle modellen van belang zijn, met de aantekening dat onze verwachting drie het minst wordt ondersteund.

Burgerhoudingen blijken vooral van belang voor conventionele vormen van participatie. Dit geldt ook voor politieke kennis en bekwaamheden en voor partijoriëntatie. Deze laatste bevordert eveneens het stemmen. Politieke waarden, zoals door ons gemeten met postmaterialisme en een linkse oriëntatie, bevorderen vooral onconventioneel politiek gedrag. Dit alles stemt overeen met onze verwachtingen. Daarentegen vonden we weinig van het verwachte effect van groepsbewustzijn. Ook dat van politieke ontevredenheid is nog steeds gering, hoewel duidelijk aan het toenemen bij onconventionele vormen van participatie. In de loop van de jaren zijn de achtergronden van de diverse soorten participatie overigens vrij stabiel gebleven.

6. Achtergronden van postmaterialisme en linkse oriëntatie

In de loop van de jaren blijft de samenhang tussen postmaterialisme en een linkse oriëntatie vrij aanzienlijk. De tau-c bedroeg in 1974 .29, in 1979 .30 en in 1985 .26. Beide oriëntaties vallen dus gedeeltelijk samen, maar zeker niet geheel. Uiteraard hebben zij ieder hun eigen achtergronden maar bovendien kunnen zij uitdrukking geven aan verschillende linkse stromingen.

Postmaterialisten noemen zichzelf vaak links omdat zij de politiek vooral door democratisering drastisch wensen te veranderen. Links zijn heeft echter van oudsher ook een sterke verwevenheid met sociaal-democratie. Met name de partijen die opkomen voor de belangen van de lagere klassen worden links genoemd. Zij streven naar meer sociaal-economische gelijkheid. Deze verschillende betekenissen worden vaak aangeduid met de termen nieuw en oud links (Kroes, 1975: 49-67) of met progressiviteit en plan-economie (Lipschits, 1969: 137-140).

Sinds de jaren zestig is de nieuwe, meer op inspraak geënte interpretatie van links overheersend geworden. Juist nu de economie al enige tijd in de problemen is geraakt, zien we echter voor linkse partijen weer een duidelijke taak op het sociaal-democratisch front. Sociaal-democratie heeft namelijk steeds de gevoelens van achterstelling bij de lagere klassen verwoord. Wellicht leven die gevoelens nu niet meer alleen bij de arbeidersklassen maar meer in het algemeen bij de onderkant van de samenleving. Oud links zou in die ruimere zin kunnen herleven.

Wij willen nu de twee volgende vragen trachten te beantwoorden:

1. In hoeverre weet oud links zich opnieuw te profileren bij een neergaande economie?
2. In hoeverre weet nieuw links zich in deze tijden ongestoord te handhaven?

We zullen daartoe nagaan of postmaterialisme en een linkse oriëntatie in de loop van de drie onderzoeken minder nieuw linkse en meer oud linkse kenmerken vertonen.

Wat moeten we nu verstaan onder oud en nieuw linkse kenmerken? Zowel oud als nieuw links staat voor sociale verandering. Terwijl oud links echter de nadruk legt op meer sociaal-econo-

mische gelijkheid via herverdeling van inkomen door de overheid, wil nieuw links vooral meer inspraak, meer democratische structuren en meer immateriële gelijkheid. Oud links is voortgekomen uit de arbeidersbeweging en de vakbonden, en wortelt in de klassenstrijd en de vrees voor uitbuiting. Nieuw links is daarentegen ontstaan uit de jeugdcultuur van de jaren zestig waarin vooral goed opgeleide jongeren de strijd aanbonden met de regentenmentaliteit van de gezagsdragers (Klingemann, 1982: 217; Fuchs and Klingemann, 1984: 1, 6; v.d. Berg en Molleman, 1974: 111, 112).

Een en ander betekent dat nieuw links vooral wordt gekenmerkt wordt door een aanhang van jongere mensen met een relatief hoge opleiding en een daarop gebaseerde belangstelling voor het functioneren van de democratie. Oud links daarentegen wordt getypeerd door een aanhang van met name vakbondsleden en dus ook vooral mannen. Het wordt ook gekenmerkt door achterdocht en onvrede ten aanzien van de politiek voorzover deze een verlengstuk wordt geacht van de klassenstrijd.

Verwacht mag worden dat aanstonds na de jaren zestig zowel postmaterialisten als linkse mensen nog sterk in de ban waren van nieuw linkse behoeften aan democratisering en sociale verandering, terwijl in een neergaande economie vooral linkse mensen maar ook postmaterialisten weer meer oud linkse trekken zullen gaan vertonen, geënt op klassenstrijd en sociaal-democratie.

We zullen nu de met deze kenmerken overeenkomende variabelen in verband brengen met postmaterialisme en een linkse oriëntatie teneinde beide bovengenoemde vragen te kunnen beantwoorden. In tabel 6 staan de resultaten van onze analyses vermeld. Indien de tau niet significant is of lager dan .05 wordt deze niet weergegeven.

De gegevens in tabel 6 laten zien dat postmaterialisme inderdaad matig maar stabiel samenhangt met nieuw linkse kenmerken, zoals politiek zelfvertrouwen en een hogere opleiding, terwijl het geleidelijk aan ook wat oud linkse trekjes vertoont zoals politiek wantrouwen. Een linkse oriëntatie had in 1974 en 1979 nog een zwak nieuw links profiel, maar in 1985 in plaats daarvan een sterke oud linkse politieke ontevredenheid als kenmerk. Daarnaast blijven zowel postmaterialisten als linkse mensen steeds sterk geneigd tot onconventioneel politiek gedrag.

Tabel 6: Correlaten van postmaterialisme en linkse oriëntatie (tau)

Correlaten	Postmaterialisme			Linkse oriëntatie		
	'74	'79	'85	'74	'79	'85
<u>Nieuw links</u>						
Jonge leeftijd	.16	.15	.12	.13	.17	.04
Opleiding	.18	.11	.16	.05	.05	-
Polit. zelfvertr.	.14	.12	.18	.07	.06	-
Politieke kennis	.13	.11	.13	.09	.14	-
Politieke interesse	.15	.10	.18	.09	.07	.07
<u>Oud links</u>						
Man	-	-	.07	.06	-	-
Lid vakbond	-.06	-	.05	-.07	-	.07
Ontevr.met regering	-	.17	.20	-	.23	.34
Politiek wantrouwen	-	.06	.13	-	.06	.30
<u>Overige correlaten</u>						
Openheid pol. syst.	.07	.06	.07	-	-	-.12
Partijaanhanger	-	-	-	-	-	-
Actief lid verenig.	.10	-	-	-	-	-
<u>Gedragsvariabelen</u>						
Convent. partic.	.10	.10	.17	.05	.08	.06
Stemmen Tw. Kamer	-	-	-	.07	-	-
Onconv. partic.	.23	.23	.29	.27	.29	.28
	N: 1138	730	1754	1085	649	1656

Het antwoord op onze eerste vraag moet dan ook luiden dat oud links zich opnieuw weet te profileren bij een neer-gaande economie. Overigens is waarschijnlijk juist de combinatie van een neergaande economie met het optreden van een centrum-rechts politiek bewind aanleiding geweest tot het herleven van politieke ontevredenheid zowel bij post-materialisten als bij links georiënteerden. Bij deze laatsten kan de idee van klassenstrijd daarbij een rol hebben gespeeld. Opvallend is voorts dat de positie van de vakbonden in dit verband blijkens de tabel zeer marginaal blijft.

Het antwoord op onze tweede vraag luidt dat nieuw links als oriëntatie deze tijden ongestoord doorstaat, zij het alleen bij postmaterialisten. Bij linkse mensen is deze nieuw linkse oriëntatie echter niet meer duidelijk aanwezig.

Dat de samenhang tussen postmaterialisme en een linkse oriëntatie in de loop der jaren aanzienlijk blijft, is waarschijn-

lijk toe te schrijven aan het feit dat beide eerst samenhangen met nieuw linkse kenmerken en thans met oud linkse kenmerken.

Toch kunnen we concluderen dat oud linkse politieke ontevredenheid in 1985 aan links weer een eigen profiel heeft gegeven, waar postmaterialisten wat aan ontlenen, in plaats van omgekeerd zoals in 1974.

7. Structuurverandering

Zowel onze theoretische uitgangspunten en verwachtingen als de onderzoeksresultaten tot nu toe, doen ons vermoeden dat er in de loop van de jaren wijzigingen zijn opgetreden in de politieke mobilisatiestructuren.

Zo zouden de veronderstelde moderniseringsprocessen geleid kunnen hebben tot een politiek subsysteem waarin postmateriële waarden worden verdedigd via een conglomeraat van actiegroepen. Bovendien zou deze toenemende sociale en culturele pluriformiteit zich kunnen uiten in bescheidener posities van traditionele sociale en politieke kaders en in een sterker nadruk op de mondigheid en autonomie van de individuele burger.

Onze onderzoeksresultaten wijzen voorts op een door de recessie herleeft functie van politieke ontevredenheid, leidend tot een herprofilering van links ten opzichte van postmaterialisme. Aanwending van politieke invloed middels het gebruik van onconventionele middelen speelt ook bij links een belangrijke rol.

In de periode van voorspoed na de tweede wereldoorlog was de politiek in ons land eigenlijk een onschuldig spel. In de jaren tot 1965 vond dit plaats binnen het verzuilde stelsel waar ieder zijn deel kreeg. In de woelige jaren daarna tot omstreeks 1980 zagen we als gevolg van moderniseringsprocessen de verschijnselen van "ontzuiling, politisering en restauratie" (Middendorp, 1979). Postmaterialisme, activisme en nieuw links verschenen ten tonele, culminerend in het kabinet Den Uyl. Iedereen was zowat tevreden gesteld. Onder de kabinetten van Agt zette de anticlimax in van restauratie, ethisch revèil en bestek '81. Kortom, er had zich nogal wat afgespeeld in het politieke krachtenveld toen de economische neergang vanaf 1980 duidelijker gestalte aannam. De bezuinigingskabinetten van Lub-

bers begonnen hun grimmige strijd in een nieuwe situatie met een onbekend politiek veld.

Wij zullen trachten de veranderende contouren van dit politieke veld aan het licht te brengen en zien of we de sporen van moderniseringsprocessen en van de economische neergang kunnen volgen. We zullen dit doen via factoranalyses van de in het voorgaande gebruikte variabelen van politieke waarden, houdingen en gedragingen. We beschouwen daarbij niet de gedragingen als gevolgen van waarden en houdingen, maar al deze variabelen als elementen van enkele basispatronen van politieke cultuur en mobilisatie.

Voor elk onderzoeksjaar gebruiken we principale componentenanalyse met Varimax-rotatie over drie componenten (9). Tabel 7 toont de resultaten van de analyses. In elk jaar van onderzoek vinden we een factor van conventionele politieke mobilisatie, een van onconventionele mobilisatie en een van democratisch burgerschap. Inzoverre is er dus een stabiele structuur door de jaren heen. Toch is er ook veel verandering te constateren. Zo neemt de betekenis van beide laatstgenoemde factoren in de loop van de tijd toe, wanneer we letten op de percentages verklaarde variantie. Bovendien is er nogal wat verandering in de hoogte van de ladingen.

Tabel 7: Politiek-culturele dimensies (ladingen van $\geq \pm .30$)

Variabelen	Conventionele mobilisatie			Democratisch burgerschap			Onconvention. mobilisatie		
	'74	'79	'85	'74	'79	'85	'74	'79	'85
Partijaanhanger	.59	.69	.75	-	-	-	-	-	-
Stemmen Tw. K.	.40	.61	.76	-	-	-	-.37	-	-
Conv. partic.	.75	.67	.44	-	-	.64	-	-	-
Polit. interesse	.77	.74	.56	-	-	.54	-	-	-
Polit. kennis	.60	.41	.44	-	-	.58	-	-	-
Polit. zelfv.	.35	-	-	-	.69	.76	.38	-	-
Openh. pol. syst.	-	-	-	.67	.81	.61	-	-	-.49
Polit. wantr.	-	-	-	-.64	-.50	-	-	-	.79
Ontevr. reger.	-	-	-	-.72	-	-	-	.65	.77
Linkse oriënt.	-	-	-	-	-	-	.72	.73	.71
Postmaterial.	-	-	-	-	-	.49	.68	.70	.45
Onconv. partic.	-	-	-	-	-	.52	.68	.69	.54
Lid vakbond	-	.30	.32	-.30	-	-	-	-	-
Act. lid veren.	-	.33	-	-	-	-	-	-	-
% verkl. var.	17%	17%	15%	11%	11%	18%	14%	16%	18%

In de factor van conventionele mobilisatie zien we de nadruk geleidelijk verschuiven van een relatief brede interesse en participatie, naar verkiezingen en het partijwezen. In de factor "democratisch burgerschap" blijft het geloof in de openheid van het politiek systeem gehandhaafd, maar verschuift de nadruk van een passief vertrouwen in regering en politiek naar een vertrouwen in de eigen mogelijkheden tot invloed die ook met-terdaad worden beproefd, oftewel een "moderne politieke bedrevenheid" (Kriesi en Castenmiller, 1987: 61). In de factor van onconventionele mobilisatie blijft de linkse signatuur kenmerkend, maar gaat de nadruk van postmaterialisme naar politieke ontevredenheid. Deze ontevredenheid functioneerde in 1974 slechts als negatieve pool van democratisch burgerschap, met een zeer gedeeltelijke uitlaatklep in de vakbonden. Politieke ontevredenheid is dus in de loop der jaren vooral militanter geworden.

In 1974 zien we dus naast een nog volwaardig conventioneel engagement en een vermoedelijk uit de verzuiling stammende factor van passief vertrouwen in de politiek, ook reeds een bloeiend nieuw links actiewezen. In 1985 staan inmiddels naast een wat verschaald partij-enthousiasme, enerzijds een mondig burgerschap los van het partijwezen en anderzijds een weer meer klassiek of oud links georiënteerd patroon.

Een en ander weerspiegelt in de eerste plaats een zich doorzettende modernisering, vooral in de afbouw van oude kaders en in de opbouw van een pluriform en mondig burgerschap. Tegelijkertijd vinden we de sporen van de recessie, vooral in de heroriëntatie van de linkse activisten, die inmiddels minder mikken op postmaterialisme en meer op het uiting geven aan politieke ontevredenheid.

In een variant op bovenstaande factor-analyses waarin ook leeftijd, geslacht en opleiding waren opgenomen, bleek dat in 1974 de hoger opgeleiden nog vooral hun weg vonden in de conventionele kaders en daarna vooral in het mondig burgerschap. De jongeren troffen we in 1974 nog oververtegenwoordigd in het postmaterialistische actiewezen, terwijl ook zij in later jaren vooral voorkomen in het veel minder postmaterialistische democratisch burgerschap. Dit ondersteunt tevens nogmaals de eerder geconstateerde sporen van een wat geringer postmaterialisme onder de huidige jongeren.

8. Samenvatting en discussie

Felling, Peters en Schreuder constateerden in een onderzoek in 1979 dat de westerse moderniseringsprocessen in Nederland nog niet ver gevorderd waren. Als vervolg op dat onderzoek bestudeert het "Socon" project de sociaal-culturele ontwikkelingen tussen 1979 en 1985. Hier doen wij verslag van het onderzoek naar de veranderingen in de politieke cultuur. De Socon-gegevens van 1985 worden daarbij vergeleken met gegevens van het "Political Action" project uit 1979 en 1974.

Mede in het kader van veronderstelde moderniseringsprocessen stonden daarin het postmaterialisme en onconventionele politieke participatie centraal. Volgens de schaarstehypothese van Inglehart, ontleend aan de ideeën van Maslow, ontstond in een tijd van welvaart na de oorlog het postmaterialisme, en in samenhang daarmee een toenemend onconventioneel politiek gedrag. Volgens de socialisatiehypothese vond dit vooral plaats bij jongeren.

Toepassing van deze hypothesen in een tijd van economische recessie leidt tot de verwachting dat het postmaterialisme inmiddels vooral bij jongeren weer moet zijn verminderd en dat ook weer minder gebruik wordt gemaakt van onconventionele actiemiddelen. Zelfs de meer gevestigde linkse oriëntatie en conventionele participatie zouden in een tijd van bezuinigen minder populair moeten zijn geworden.

In feite blijkt vooral het onconventioneel politiek gedrag eerder iets toe- dan afgenomen. Geen ontmoediging dus, maar wellicht een uitdaging door het verharde politieke klimaat. Het postmaterialisme heeft duidelijk wel aan populariteit ingeboet. De index voor postmaterialisme laat zien dat het postmaterialisme sinds 1979 flink terrein verloren heeft. De linkse oriëntatie wist zich echter na een afname in 1979 sindsdien weer meer dan te herstellen.

Er is voorts een aanwijzing in de gegevens van 1985 dat het postmaterialisme vooral bij jongeren is verminderd. De hypothesen van Inglehart lijken dus ook in deze nieuwe situatie weer te worden ondersteund.

Vervolgens is nagegaan in hoeverre een aantal achtergrondvariabelen, ontleend aan in de literatuur vermelde modellen, van in-

vloed zijn op drie soorten van politieke participatie. Conventionele politieke participatie bleek overeenkomstig de verwachtingen te worden bevorderd door burgerhoudingen (zoals politieke interesse) en partij-oriëntatie. Onconventionele vormen van politieke participatie vooral door postmaterialisme en een linkse oriëntatie, zoals verwacht.

Wat betreft de eventueel veranderende correlaten van postmaterialisme en een linkse oriëntatie, werd uitgegaan van het verschil tussen oud en nieuw links. Onze gegevens laten zien dat postmaterialisme vooral met nieuw linkse kenmerken samenhangt en dit ook in de loop der jaren blijft doen. Tegelijkertijd vertonen postmaterialisten echter ook geleidelijk aan weer meer oud linkse kenmerken. Een linkse oriëntatie daarentegen hangt slechts zeer zwak, en in 1985 nauwelijks meer samen met nieuw linkse kenmerken, en eveneens geleidelijk aan weer meer met bepaalde oud linkse kenmerken.

Hoewel post-materialisme en een linkse oriëntatie ongeveer even sterk met elkaar blijven samenhangen heeft de politieke ontevredenheid in deze crisistijd aan links dus weer een eigen profiel gegeven, terwijl bij postmaterialisten ook de nieuw linkse stroming als oriëntatie onverminderd voortleeft. In de toekomst kan deze stroming weer van belang worden.

Tenslotte hebben we getracht via factor-analyse de vele samenhangen tussen vormen van participatie en politieke opvattingen te herleiden tot mobilisatiestructuren of politieke subculturen. Gezien de veronderstelde moderniseringsprocessen en de kennelijk herleeft betekenis van politieke ontevredenheid zouden de structuren zich in de loop van de jaren gewijzigd moeten hebben.

In feite vinden we in de drie onderzoeken wel dezelfde basisfactoren maar met een geleidelijk verschuivende inhoud. De dimensie van conventionele mobilisatie verengt wat tot een partijmachinerie. Tegelijkertijd wordt het élan overgenomen door een factor van autonoom democratisch burgerschap. Tenslotte verschuift in de factor van onconventionele mobilisatie de nadruk van nieuw naar oud links, oftewel van postmaterialisme naar politieke ontevredenheid.

Wanneer we dit vrij interpreteren zien we naast een uithollen van oude structuren zowel een tendens van liberalisering als een van maatschappelijke tweedeling. Het moderniseringsproces

zet wel door, maar de economische en politieke verharding interacteert daarmee. Wanneer dit slechts een getijbeweging blijft, kunnen structuren uit vroegere jaren herleven. Wat er echter op dit moment al is veranderd in de politieke cultuur, kan tot een onomkeerbare omslag leiden waarin bijvoorbeeld de autonome en de linkse stroming elkaar weten te vinden op basis van een meer gedecentraliseerde politiek. Maar dit is slechts speculatie. Voorlopig is in elk geval gebleken dat met behulp van herhaald survey-onderzoek, zowel stabiliteit als geleidelijke verandering van politieke cultuur kunnen worden opgespoord. De toekomst voorspellen is nog wat anders.

VOETNOTEN

- (1) In al onze analyses zijn alleen 18 tot en met 70 jarigen opgenomen omdat de Socon-gegevens van 1985 tot die leeftijdsgroep beperkt waren.
- (2) Voor de constructie van deze index zie: Barnes, Kaase, et al., 1979, pp.319, 565.
- (3) Eerdere analyses van onze data uit 1974 en 1979 toonden aan dat de tevredenheid met de eigen maatschappelijke positie en met de politiek, in de jaren zeventig niet duidelijk werd aangetast. Zie: Heunks, 1984, p.69. Over de verscherping van de crisis na 1979 zie ook: Kriesi en Castenmiller, 1987, p.62.
- (4) Voor de constructie van de schaal voor conventionele politieke participatie zie: Barnes, Kaase et al., 1979, pp.540-543. Voor die van onconventionele participatie (Protest Activity) idem, pp.547-550. In deze schaal is ook de houding tegenover dit soort gedrag opgenomen. Dit heeft echter geen belangrijke gevolgen voor de samenhang met andere variabelen. Dit is gecontroleerd voor de twee laatste kolommen van tabel 5. De tau-coëfficiënten daarin bleken nauwelijks te veranderen wanneer onconventionele participatie zuiver als verrichte activiteit werd gemeten.
- (5) Voor de constructie van deze schaal (System Responsiveness Index) zie: Barnes, Kaase, et al., 1979, p.575).
- (6) Voor de constructie van de schaal voor politieke kennis in 1974 en 1979, en die voor politiek zelfvertrouwen (Efficacy) zie: Barnes, Kaase, et al., 1979, pp.561-562, resp. p.573.
- (7) Voor de constructie van de schaal voor politiek vertrouwen (Political Trust Index) zie: Barnes, Kaase, et al., 1979, p.575.
- (8) Zie noot 2.
- (9) Dit vanwege de vergelijkbaarheid. In 1974 waren er nog twee, en in 1979 nog een andere factor met een eigenwaarde juist boven de 1.

BIBLIOGRAFIE

ADRIAANSENS, H.P.M. EN A.C. ZIJDERVELD,

- 1981 Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat, cultuur-sociologische analyse van een beleidsprobleem, Deventer, Van Loghum Slaterus.

ALMOND, G.A. AND S. VERBA,

- 1966 The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations, Princeton, Princeton University Press.

BARNES, S., M. KAASE ET AL.,

- 1979 Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies, Beverly Hills, CA, Sage.

BERG, J. VAN DEN, & H.A.A. MOLLEMAN,

- 1974 Crisis in de Nederlandse politiek, Alphen aan den Rijn, Samsom.

DAEMEN, H.H.F.M.,

- 1983 Burgerzin en politieke gematigdheid, een toetsing van de theorie van de burgercultuur, Enschede, Universiteit Twente.

DETH, J. VAN,

- 1983 Politieke waarde-oriëntaties en waarden veranderingen. In: J.J.A. Thomassen e.a., De verstomde revolutie, politieke opvattingen en gedragingen van Nederlandse burgers na de jaren zestig, Alphen aan den Rijn, Samsom Uitgeverij, 24-51.

DETH, J. VAN,

- 1984 Politieke waarden, een onderzoek naar politieke waarde-oriëntaties in de periode 1970 tot en met 1982, Amsterdam, CT-press.

ELLEMERS, J.E.,

- 1979 Nederland in de jaren zestig en zeventig, Sociologische Gids, 24, 6: 429-451.

ELSINGA, E.,

1985 Politieke participatie in Nederland, een onderzoek naar ontwikkelingen in politieke participatie in Nederland gedurende de jaren zeventig, Amsterdam, CT-press.

FELLING, A., J. PETERS & O. SCHREUDER,

1983 Burgerlijk en onburgerlijk Nederland, een nationaal onderzoek naar waardenoriëntaties op de drempel van de jaren tachtig, Deventer, Van Loghum Slaterus.

FUCHS, D. AND H.-D. KLINGEMANN,

1984 Change and Stability of the Left-Right Dimension in Three Western Countries, Berlin, Freie Universität.

HALMAN, L., F. HEUNKS, R. DE MOOR EN H. ZANDERS,

1987 Traditie, secularisatie en individualisering, een studie naar de waarden van de Nederlanders in een Europese context, Tilburg, Tilburg University Press.

HEUNKS, F.J.,

1973 Aliënatie en stemgedrag, Tilburg.

HEUNKS, F.J.,

1979 Nederlanders en hun samenleving, een onderzoek naar sociale en politieke opvattingen en participatie, Amsterdam, APA-Holland Universiteits Pers.

HEUNKS, F.J.,

1983 Activisme, tanend of ingeburgerd? In: J.J.A. Thomassen, e.a., De verstomde revolutie, Alphen aan den Rijn, Sam-som Uitgeverij, 141-163.

HEUNKS, F.J.,

1984 Politieke participatie. In: M.P.C.M. van Schendelen (red.), Kernthema's van de politicologie, Meppel en Amsterdam, Boom/Intermediair Bibliotheek, 88-110.

HEUNKS, F.J.,

1986 Persoonlijke problemen en politiek. Acta Politica, 21, 2: 169-184.

- HEUNKS, F.J.,**
 1988 Individualism and beyond: Social and Political Values of the Nineties, paper prepared for the Budapest Conference on Values and Societies, Boedapest.
- HOLSTEYN, J.J.M. VAN, G.A. IRWIN & C. VAN DER EIJK (RED.),**
 1987 De Nederlandse Kiezer '86, Amsterdam: Steinmetzarchief/Swidoc.
- INGLEHART, R.,**
 1977 The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics, Princeton, Princeton University Press.
- INGLEHART, R.,**
 1981 Postmaterialism in an Environment of Insecurity. American Political Science Review, 75, 4: 880-900.
- INKELES, A.,**
 1983 Exploring Individual Modernity, New York, Columbia University Press.
- KLINGEMANN H.-D.,**
 1982 Fakten oder Programmatik?, Die Thesen von Murphy et al. über den Bedeutungswandel von "links" und "rechts" und das gegenwärtige Verständnis der politischen Richtungsbegriffe in der Bevölkerung der Bundesrepublik Deutschland. Politisches Vierteljahresheft, 23, 2: 214-224.
- KRIESI, H., EN P. CASTENMILLER,**
 1987 De ontwikkeling van politiek protest in Nederland sinds de jaren zeventig. Acta Politica, 22, 1: 61-85.
- KROES, R.,**
 1975 New Left, Nieuw Links, New Left, Alphen aan den Rijn/Brussel, Samson Uitgeverij.
- LÖWENTHAL, R.,**
 1979 Gesellschaftswandel und Kulturkrise, Zukunftsprobleme der westlichen Demokratien, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag.

LIPSCHITS, I.,

1969 Links en rechts in de politiek, Meppel, Boom.

MIDDENDORP, C.P.,

1979 Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland,
Meppel, Boom.

MIZRUCHI, E.H.,

1964 Success and Opportunity, a study of anomie, New York,
Collier-McMillan.

VERBA, S., & N. NIE,

1972 Participation in America. Political Democracy and So-
cial Equality, New York, Harper and Row.

VERBA, S., N. NIE AND JAE-ON KIM,

1971 The Modes of Democratic Participation, A Cross-National
Comparison, Beverly Hills, CA, Sage Publications.